

Pokario atminties pasakojimai: laisvės kovų dalyvių atsiminimai

Rita Tūtlytė

Vilniaus universitetas, Literatūros ir kultūros tyrimų institutas,
Universiteto g. 5, 2734 Vilnius, rita.tutlyte@flf.vu.lt

Anotacija. Straipsnio objektas – Romo Kauniečio per keturis dešimtmečius surinkti pokario laisvės kovotojų, ryšininkų ar kitaip kovose dalyvavusių atsiminimai, sudėti į dešimties tomų seriją skirtingais pavadinimais: *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, *Laisvės kovotojų prisiminimai*, *Laisvės kovų ir netekčių metai*. Straipsnyje susitelkiama į žanro apibrėžtis, apžvelgiamas trauminių patirčių turinys, galys pasitarnauti mentaliteto ir tapatybės tyrimams. Dėmesys skiriamas atsiminimų pasakojimų strategijoms bei daugiasluoksnei knygų sandarai (atsiminimams ir juos diskursyviai papildantiems KGB dokumentams, Kauniečio komentarams), formuojančiai keliakryptę žiūros perspektyvą ir savitai epopėjinį rinkinių pavidalą. Tyrimu keliami klausimai, koku būdu tokio pobūdžio atsiminimų visuma kuria įvairialypį atminties turinį ir ar turi galimybių tapti *atminties kultūros* dalimi. Straipsnio tikslas – įtraukti daugiabalsius prisiminimus į literatūros kritikos diskursą.

Esminiai žodžiai: *prisiminimai, liudijimai, pokario laisvės kova, individualioji ir kolektyvinė atmintis, atminties kultūra, trauma, pasakojimų strategijos.*

Prisiminimų apie pokarį radimosi istorija: nuo idėjos iki realizavimo

Lietuvoje apie pokario sudėtingumą ir asmens dramatiškas patirtis ilgai tylėta arba rašyta iš oficialių sovietinei ideologijai įtinkančių pozicijų. Tik aštuntojo dešimtmečio autoriai (Bitė Vilimaitė, Juozas Aputis, Romualdas Granauskas, Vytautas Bložė, Marcellijus Martinaitis) pateikė įvairių užuominų į tą tragišką laiką ir atvėrė tam tikros grupės žmonių užspausto skausmo nuolatinį tylų išgyvenimą. Per beveik tris dešimtis Nepri-

klausomos Lietuvos metų pasirodė laisvės kovotojų dienoraščių, atsiminimų, kūrybos¹, taip pat savitų šio laikotarpio tyrimų – apmąstymų², folklorinės atminties kūrinių³.

Romas Kaunietis medžiagą apie pokario laisvės kovas pradėjo rinkti apie 1970 metus. Su buvusiais laisvės kovotojais susitikdavo vienas, užrašytus atsiminimus sudėdavo į stiklainius ar metalines dėžes ir užkasdavo žemėje. Susitikti su reikalingais žmonėmis jam padėjo buvę Pandėlio mokyklos pagrindinės organizacijos nariai (Kaunietis, 2010, 51).

Su V. Baltušyte-Vaivadiene susipažinome apie 1972 m. Suvainiškyje, svečiuose pas kunigą Titą Vinkšnelį. [...] pažadėjo kai ką prisiminti, bet tą kartą iki galo neatsivėrė [...]. [...] tada dar buvo gilus sovietmetis, ir tuo metu kalbėtis apie partizanus buvo tabu, o tuo labiau kažką ir užrašinėti. [...]. Sutarėme, kad rašys atskirais epizodais, aš juos persirašinėsiu savo ranka į kitą sąsiuvinį, o ji savuosius sunaikins, kad neliktų tiesioginių įkalčių. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 272)⁴

Prasidėjus Atgimimui, Kaunietis atsiminimus užrašinėjo itin intensyviai, įtraukdamas vis daugiau pagalbininkų. Prisiminimų medžiaga yra keleriopa: kai kurie žmonės atsiminimus parašė raštu, kai kurie pasakojo žodžiu, kai kuriuos svarbius faktinės medžiagos fragmentus Kaunietis perspausdino iš kitų leidinių. Svarbu paminėti, kad Kaunietis ne tik klausinėjo (nuo Atgimimo įrašinėjo diktofonu) tų įvykių liudininkus, šifravo tekstus ir juos kaupė, bet ir, atsivėrus KGB archyvams, užrašytus atsiminimus tikrino su juose esančiais laisvės kovotojų ir jų ryšininkų tardymo protokolais (ne prie visų bylų leista priėti – „partizanų žuvimo aplinkybės tiksliai nėra žinomos, nors, be abejojimo, jos galėtų būti užfiksuotos kokiame nors KGB archyve esančio akto operatyvinėje byloje, kuri dar ir šiuo metu (2001 m.) man asmeniškai nepasiekiamo, nes tebegalioja anų okupantų uždėtas grifas „Slaptai““ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 32)). Šios

¹ Daumantas, J. (1990) (I leid.: Chicago, 1950). *Partizanai*. Vilnius: Vaga; Ramanauskas-Vanagas, A. (1991). *Daugel krito sūnų...* Vilnius: Mintis; *Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002; Pečiulaitis, P. (1993). Šitą paimkite gyvą. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga; *Broniaus Krivicko raštai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999; Glemžaitė, D. (1994). *Mes mokėsim numirt*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla; *Laisvės kovų dainos*. New York: Lietuvos nepriklausomybės fondas, 1962; *Sušaudytos dainos: Dzūkijos partizanų dainos*. Sud. Vytautas Ledas, Henrikas Rimkus. Vilnius: Vaga, 1990; *Kovos keliu žengiant. Vakarų Lietuvos partizanų eilėraščiai ir dainos, 1945–1953 metai*. Parengė Leonas Gudaitis. Vilnius: Vyturys, 1991.

² Juodsnukis, V. (2000). *Suvalkijos partizanų takais*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga; Prapiestis, J. (2016). *Amalo uogos: rinktinė*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

³ Sajauskas, J. (2001). *Suvalkijos geografija: miniatiūrų romanas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla; Sajauskas, J. (2014). *Neužmirštami Suvalkijos vardai: miniatiūrų romanas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

⁴ *Laisvės kovotojų prisiminimai*, VIII dalis. Vilnius: Margi raštai, 2014, 272. Toliau cituojant dešimties tomų šaltinius skirtingais pavadinimais nurodomas pirmasis pavadinimo žodis, tomas ir puslapis.

knygų serijos atsiradimas – ilgo ir kruopštaus kolektyvinio darbo rezultatas. Pradžioje Kauniečiui rūpėjo Aukštaitijos regionas, vėliau teritorija išsiplėtė ir apėmė beveik visą Lietuvą. Atsiminimai sunkiai virto publikacijomis – pirmosios knygos leidyba vilkinta „Vagos“ leidykloje nuo 1991 iki 1996 metų (Kaunietis, 2010, 55); kiti šios serijos tomai turi skirtingus pavadinimus (1–4 ir 6 tomai leisti pavadinimu *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, 5 tomas pavadintas *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, nuo 8 tomo knygos vadinamos *Laisvės kovotojų prisiminimai*)⁵; serija leista su pertraukomis kas dveji metai įvairiose leidyklose („Vaga“, „Valstybės žinios“, „Margi raštai“). Kauniečio rūpesčiu iki šiol išleisti dešimt atsiminimų tomų apima apie dešimt tūkstančių puslapių. Pirmas, antras ir trečias tomai jau buvo tapę retenybe, todėl jie pakartotinai išleisti dviem tomiais pavadinimu *Laisvės kovų ir netekčių metai* (2016). Knygos leidžiamos rėmėjų lėšomis.

Medžiaga išleistuose tomuose grupuojama pagal regioną (Aukštaitija, Žemaitija; kiek rečiau – Sūduva) ir regione veikusių partizanų būrių principą, nors kai kuriose knygose šio principo nesilaikoma, pavyzdžiui, aštuntoji serijos dalis, skirta Algimanto apygardos 60-mečiui, į skyrius neskirstoma – visi prisiminimai susiję su šioje apygardoje vykusiais įvykiais. Knygos pradedamos įvadiniu žodžiu, paaiškinančiu konkretaus tomo pasakojimų rinkimo istorines ir psichologines aplinkybes (kas ir kokiomis sąlygomis pasakojo, kokius reikalavimus kėlė, kas nepasakojo ir kokias baimes ar vertinimus išsakė); pristatančiu pokalbius su įvairioms ideologinėms pusėms atstovaujančiais žmonėmis, atgarsiu į anksčiau leistas serijos knygas, nurodomi rėmėjai. Pabaigoje pateikiama gausi pavardžių rodyklė; atskirai aptariami gauti gyventojų atsiliepimai, patikslinimai ir pan. Knygų serijos sumanytojai siekia ne tik pateikti atsiminimus, bet ir parodyti gyvą, pilną įtampų atsiminimų užrašymo, jų atrankos, spausdinimo ir reagavimo į juos procesą. Didesnė dalis medžiagos – atsiminimų, partizanų dokumentų, dienoraščių, nuotraukų ir kt. – 2010 metais perduota Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto rankraščių skyriui (Kaunietis, 2010, 51).

Tiriamų prisiminimų objektas – pokario laikas, skaudūs įvykiai, palietę žmones, jų laikysenos, likimai. Prisiminimuose visu akivaizdumu, visa konkretybe atsiveria nepadailintas represijų siaubas, žmogaus kentėjimo ribos, įtarumas ir išdavysčių mastas, atsparumas / neatsparumas verbavimui ir t. t. Prisiminimus skaityti skaudu, baisu, – reikalingas tam tikras skaitymo raktas, apimantis atstumą ir žmogiškąją empatiją.

⁵ Išsami serijos bibliografija bus nurodyta straipsnio pabaigoje.

Atminties tyrimų laukas: istoriniai liudijimai, atminties teorijos, antropologinė perspektyva

Atminties teorijas yra pristatę Lietuvos istorikai, sociologai, kultūrologai, etnologai: Alvydas Nikžentaitis, Aurimas Švedas, Darius Staliūnas, Irena Šutinienė, Živilė Gaižutytė-Filipavičienė, Lina Būgienė, Jurga Jonutytė ir kt. Kultūrinę atmintį literatūrologiniu požiūriu literatūros kūriniuose tiria Nerijus Brazauskas (2016), Aurelija Mykolaitytė (2016, 2017); apie atsiminimų nostalginę atmintį rašo Vilma Popovienė (2015). Straipsnyje dėmesys telkiamas ne į literatūros kūrinius, o į autobiografinius pasakojimus. Kelių išdėstytų teorinių pozicijų fone svarstomas individualiosios ir grupės atminties savitumas, keliamas klausimas, ar gali ši atmintis tapti *atminties kultūros* dalimi; aptariamas pasakojimų žanras, apžvelgiamas trauminės patirties turinys, raiškos formos, knygų sandaros ypatybės ir funkcijos.

Sociologas Maurice'as Halbwachsas, laikomas šiuolaikinių sociologinių ir kultūrinių atminties tyrinėjimų pradininku, skyrė du atminties pavidalus: individualiąją ir socialinės grupės atmintį. Jo nuomone, individualioji atmintis yra unikali; kita vertus, ji funkcionuoja socialinėje grupėje ir taip sukuria socialinės grupės atmintį. Kiekvienas individualus atsiminimas, pasklidęs ir funkcionuojantis kolektyve, yra potencialus *kolektyvinės atminties* pagrindas. Socialinės grupės *kolektyvinę atmintį*, susikūrusią grupės narių komunikacijos procese, Halbwachsas laiko socialiniu fenomenu. Egiptologas Janas Assmannas ir kultūrologė Aleida Assmann savaip išaiškino Halbwachso ir Aby'o Warburgo atminties teorijas. Assmannas (1988, 9–19) skiria dvi kolektyvinės atminties formas: komunikacinę ir kultūrinę. Komunikacinė atmintis – tai tris kartas apimantys atsiminimai (dažnai perteikti žodžiu). Pirmoji karta atsimena ir liudija, tos kartos žmonės patys yra minimų įvykių dalyviai, antroji generacija to, ką atsimena, sąmoningai nėra išgyvenusi (buvo vaikai), bet taip pat liudija; trečioji karta prisiminimus gauna kaip anų dviejų kartų palikimą (prisiminimai kyla nebe iš pirminių šaltinių), yra linkusi juos apmąstyti, klausti. Visi trys komunikacijos būdai apima žinojimo, elgesio, normų perdavimą iš kartos į kartą. Komunikacijoje klausantysis virsta pasakojančiuoju, ir atvirkščiai; komunikacinė atmintis yra spontaniška. Kolektyvinę atmintį Assmannas vadina kasdiene. Kita kolektyvinės atminties forma – *kultūrinė atmintis* – nėra siejama su kasdienybe, o – su tekstais, vaizdiniais, ritualais, mitais, t. y. tomis „atminties figūromis“, kuriomis konkreti visuomenė išreiškia savo tapatybę ir kuria istoriją. Kiti tyrinėtojai koreguoja Assmannų schemas: vietoje termino *kultūrinė atmintis* siūlo vartoti terminą *atminties kultūra* arba vartoja tik vieną, platesnės apimties, *kolektyvinės atminties* terminą. Vyksta daug diskusijų, konferencijų (*Gedächtniss und kulturelle Wandel*, 2009), skirtų atminties teorijoms. Vis labiau plėtojama mintis, kad tokio dalyko kaip bendra kolektyvinė atmintis apskritai nėra. „Kiekviena konkreti visuomenė yra pliuralistinė ir dėl to paraleliai koegzistuoja daugelis atminimo kultūrų“, – teigia Alvydas Nikžentaitis (2015, 518). Šiuo metu domimasi ne tik atsiminimais, autobiografiniais pasakojimais,

bet ir jų pagrindu parašytais literatūros kūriniiais kaip kultūros atminties formomis, pavyzdžiui, Kathrina Anne Reichold (2014) literatūrai taiko Assmannų kolektyvinės atminties schemą – lygina trijų kartų literatūros kūrinius šiuolaikinėje vokiečių ir ispanų literatūroje ir kelia klausimą, kaip vėlesnė generacija iš šių pasakojimų įsivaizduos istoriją.

Assmann (2011; 1999) domisi šių laikų atminties politika ir teigia, kad pagrindiniai *atminties kultūros* klausimai susiję su epochų kaita ir galios politika: kas gali pasakoti, kas nori prisiminti? Kam priklauso istorija? Kas pasakoja: auka apie auką, auka apie budelį, budelis apie aukas ir t. t.? Ar liudijama tik apie savo laiką? Kas gali drausti prisiminti? Kas verčia prisiminti? Šie klausimai, kaip, beje, ir daugelis teorinių konceptų, yra kiek schematiški, brėžiantys perdėm racionalią liniją, kai kalbama apie komplikuotus, krizinius visuomenės ir žmogaus gyvenimo etapus. Tinkama ir įdomi pasirodė Adamo Phillipso mintis apie prievartą atsimiti ir atsimiti būtent taip, kaip reikalaujama, ir apie galimybę pamiršti:

Apsėstumas praeitimi apakina mus ir tada, kai ją prievartaujame, ir tada, kai primygtinai ją užmirštame. [...]. Kitais žodžiais tariant, atmintis nėra instrumentinio proto forma. [...]. Regis, niekas karingai neragina, kad holokausto aukos siaubingus savo patyrimus prisimintų tam tikru būdu. Tačiau kodėl to reikalaujama iš persekiotojų ir jų palikuonių? [...]. Prievartinė atmintis, kaip ir visos indoktrinavimo rūšys, reiškia atminties baimę, t. y. baimę to, ką ji gali atverti, kai liksime akis į akį su savimi. Palikti ją jos pačios valiai reikia tam tikro laiko ir užmaršumo. Atminčiai galima leisti užmiršti – jeigu ji nėra įdiegta, sukonstruota, ji dar turi tokią galimybę. (Phillips, 2007, 12–13)

Atsiminimams tirti svarbi sąvoka *liudijimas*. Assmann (2008) aptaria kitų tyrėjų iškeltas keturias liudijimo dimensijas: teisinę, istorinę, religinę ir moralinę. Šią Assmann (2008) laiko „įkūnyta tiesa“ ir apibūdina trimis aspektais: „Moralinio liudijimo autoritetas grindžiamas kūniška įvykių patirtimi, liudijama ne teismui, o viešumenei; skiriama tai jos daliai, kuri tai ignoruoja.“ Prisiminimų kaip liudijimų moralinę dimensiją sudaro dvi nuostatos: žinojimo ir supratimo, siekimo, kad nebūtų kičo, demonizavimo, pagražinimo.

Kiekvienas žmogus yra savo laiko liudytojas. Tas pats įvykis, kurį matė daugybė žmonių, kiekvienam į atmintį įsirežia vis kita forma. Kiekvienas atsistema vis kitus, subjektyviai reikšmingus tikrovės fragmentus. Daug diskusijų kyla dėl teisingo / neteisingo prisiminimo. Todėl greta sociopolitinės svarbi ir psichologinė prieiga. Psichologė Anja Leist (2008, 20–24) sako, kad prisiminimo procesas yra toks pat selektyvus kaip ir suvokimo procesas: vieni atsiminimų aspektai nugrimzta, kiti pasirodo esą itin svarbūs. Tai, ko pasakotojas negali pamiršti, jis iškelia į aktualųjį lygmenį. Prisiminimai nėra nuoseklūs, – jie trūkinėja į fragmentus; atsiminimai pasakojimo metu rekonstruojami / sukonstruojami. Rašytiniai prisiminimai yra ne tik praeities interpretacija, – jie yra pa-

tirtis, paversta žodiniu pasakojimu arba tekstu. Atsiminimas yra kalbinė rekonstrukcija. Reichold (2014, 39–43) analitiškai parodo, kaip atsiminti padeda vaizdai, fotografijos. Daugelio tyrinėtojų nuomone, atsiminimo procesas susijęs su *užmaršumu*, bet ne kaip su atsiminimo priešybe, o kaip su jo papildymu ar net savitu pakaitalu.

Prisiminimams tirti svarbus praeities ir dabarties santykio aspektas. Tai, kas sukuria mus kaip asmenis, glūdi mūsų praeityje, bet atsimename tai dabartyje, tam tikroje socialinėje tikrovėje. Vokiečių kultūros atminties teorijų lauke skiriamos dvi sąvokos: *atmintis* ir *atsiminimas*. Atmintis (Gedächtniss) – atsiminimo turinys, sukaupęs praeitį, nukreiptas į buvusių patyrimus; atsiminimas (Erinnerung) – atminties mediumas, procesas dabartyje, įtrauktas į dabartį, susijęs su dabarties situacija. Teoretikai laikosi nuomonės, kad atsiminimo metu įvykiai filtruojami, perdirbami esančiųjų reikšmių fone. Plačiai interpretuojama Assmanno mintis, kad kiekviena visuomenė sukuria nuosavą atminties kultūrą tam, kad suformuotų bendrą tapatybę, Reichold (2014, 35) cituoja svarbią profesorės Friederike'ės Eigler mintį, jog, palyginti su kolektyvine atmintimi, *kultūrinei atminčiai* būdingi kiek kiti instrumentai: hierarchizavimas, marginalizavimas arba kultūrinio žinojimo užmarštis.

Kokie reikšmių kūrimo procesai būdingi šiam mūsų laikui? Istorikai, politologai ir kultūrologai svarbiu dalyku laiko po 1990 metų pakitusią istorinę situaciją Europoje (buvusių valstybių suaižėjimas ir naujų susiformavimas). Christophas Cornelissenas (2014, 27) atkreipia dėmesį į tai, kad po 1990 metų Europoje keičiasi atminties kultūros akcentai. Pastebima, kad nebelieka vienintelės anksčiau dominavusios *atminties kultūros*. Rašoma daugybė prisiminimų, kuriuose reiškiami skirtingi požiūriai į tai, kas buvo. Vieni tyrinėtojai sako, jog vyksta lenktynės dėl atsiminimų, kyla daug debatų dėl teisingo arba klaidingo elgesio su praeitimi; kiti sako, kad tai ne lenktynės, o tik praeities patikrinimas pasakojamų istorijų perspektyvoje. Nikžentaitis pastebi, jog Vokietijoje „absoliučiai dominuojančioje atminties kultūroje pozicijas prarado holokausto problematika, bet paraleliai ėmė kurtis hegemoninių požymių turinti nauja atminties kultūra, akcentuojanti vokiečių aukas Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ar tuoj jam pasibaigus“. Nikžentaitis teigia, kad „tokios pačios tendencijos fiksuojamos ir Lietuvoje, kur, atrodo, „auksinius kunigaikščių laikus“ baigia išstumti Hitlerio–Stalino suokalbčio mitas“, kur ima ryškėti aukos ir jam priešingas – pasipriešinimo naratyvas (Nikžentaitis, 2013, 520–521).

Atsiminimai apie pokarį Lietuvos visuomenėje išstisus penkiasdešimt metų nefunkcionavo kaip *kolektyvinė atmintis*, atvirkščiai, prisiminimai buvo giliai paslėpti sąmonėje, kadangi atsiminimų turinys ir socialinė politinė situacija buvo konfliktiška. *Atminties kultūrą* represavo (ir savaip formavo) politinis režimas. Atsiminimams nebūta nei natūralios terpės, nei jokių komunikacinių praktikų. Kaip minėta, viešas dalijimasis tokiais prisiminimais grėšė kalėjimu. Atsiminimais nesidalyta ne tik bendruomenėse, bet ir šeimose. Vaikai tik iš labai taupių užuominų galėjo susidaryti įspūdį apie tėvų išgyvenimus ir taip nujauti santūrios tėvų laikysenos priežastis. Didžioji dalis atsiminimų liko

slapti iki pat Atgimimo. Galėtume daryti prielaidą, kad šiuo metu jie pamažu tampa kolektyvinės atminties dalimi. Jei laikomės nuomonės, kad prisiminimai apskritai yra asmeninės ir nacionalinės tapatybės dalis, tam tikri atminties diskursai, atminties „figūros“, tai kyla klausimas, kaip laisvės kovotojų ar šių įvykių liudininkų prisiminimai įsiterpia į konstruojamą *atminties kultūros* modelį. Svarbu to klausti, nes socialinė terpė ir dabar nėra pasirengusi priimti šių atsiminimų nė juose įrašytų patirčių kaip istorijos liudijimo; juolab, kad atsiminimuose liudijama apie represyviai supriešintą visuomenę: nugalėtojus okupantus, kolaborantus, išdavikus – ir laisvės kovotojus, nugalėtuosius, represuotuosius. Visą sovietmetį *atminties kultūra* buvo vienpusė (kaip oficiali *atminties kultūra* galiojo tik politiškai tendencingos „dokumentinės“ apybraižos, partinių veikėjų atsiminimai). Tai nebuvo „tylėjimo“ ar „nutylėjimo“ kultūra, – laisvės kovotojų ir represuotųjų atsiminimai neturėjo netgi neoficialios individualiosios atminties rango. Mūsų tiriamu atveju svarbu stebėti, kiek ši visuomenės dalis išdrąsėja kalbėti, kiek tikimasi atitinkamo supratimo.

Atminties tyrinėtojai dažnai mini Assmanno idėją, kad tam tikra grupė norinti savo prisiminimus perteikti kitoms kartoms, turi turėti komunikacijos galimybę, komunikacijos kanalą, kuris pabirusius grupės narių prisiminimus sutelktų į vientisą pasakojimą ir sukurtų tam tikros grupės prisiminimų lauką. Laisvės kovų dalyvių arba susijusių su jais asmenų prisiminimai neturi tokios „atminties grupės“ statuso, tokių komunikatyvių praktikų (skirtingai nei holokausto atveju) – istorinė patirtis labiau pasakojama iš individo ar iš šeimos, iš kaimo likimo patirties, o ne iš tam tikros grupės patirties perspektyvos. Su pokario istoriniu laikotarpiu glaudžiai susijusių asmenų patirties sklaidai iki šiol tebekyla daug komunikacinių trikdžių. Atsiminimų tomai yra nepaprastai didelės apimties ir mažo tiražo, tad visuomenėje mažai paplitę. Juos varto ir skaito pavieniai skaitytojai, kuriems rūpi susipažinti su savo krašto, regiono pokario įvykiais.

Kas pasakoja? Pasakoja ne autoritetai, ne kokiai nors ideologinei pozicijai atstovaujantys asmenys, o „mažieji žmonės“. Jie labai įvairių patirčių, gyvenę kasdienos reikalais, savaip supratę savo vietą aptariamuose įvykiuose (partizanai, išduoti draugų, kiti – neišlaikę kankinimų ir patys išdavę; sribai, įtikėję „šviesia ateitimi“, ir kitokie – dirbę abiem pusėms; vaikai, praradę tėvus, namus, savo akimis matę šurpiausius dalykus; jaunos ryšininkės, įvairiausi veikėjai, desantininkai, avantiūristai). Kitaip sakant, pasakoja nepagrindiniai laisvės kovų personažai (tik keliems pagrindiniams – Juozui Lukšai–Daumanatui, Adolfui Ramanauskui–Vanagai, Lionginui Baliukevičiui–Dzūkui, Broniui Krivickui–Vilniui – pavyko palikti liudijimų, kurie visuomenės pamažu pradėdami vertinti), o represyviai nutildytieji, ilgus metus buvę visuomenės autsaideriai, bet (įvairiausiai būdais) išlikusieji šioje istorijos tarpsnio mėsmalėje; stipriadvasiai ir silpnadvasiai, skirtingo mentaliteto. Prisiminimai rodo, kad čia negalioja išankstinės schemos ir vertinimai, nes prisimenamas laikotarpis ir asmens apsisprendimai yra nepaprastai prieštaringi, todėl išsidėsto ilgiausia elgsenos modelių skalė. Kaunietis suteikia balso teisę tiems, kurie neturėjo jokios tribūnos, bet kaip tik iš tokių perspektyvų

parašytus atsiminimus įdomu skaityti – jie parodo, ką „mažasis žmogus“ išsaugojo kaip svarbiausią dalyką.

Kas pasakojama? Įvairių atsiminimų kontekste surinkta medžiaga išsiskiria faktografiškumu, konkretumu. Kauniečio teigimu, „[v]iskas buvo daroma dėl pokario istorijos faktų išsaugojimo“ (Kaunietis, 2010, 52). Prieš pasakojimą nurodoma pasakotojo vardas ir pavardė, užrašoma pasakojimo data ir vieta. Visi pasakojantieji nurodo asmenų, apie kuriuos pasakoja, vardus, pavardes, kaimynystės ar kitas sąsajas; tiksliai pasako kaimo, apylinkės vardus, vietovės geografiją (miško pavadinimas, upė), kiek įmanoma – konkretų įvykio laiką, mini mūšius, žūtis, žūties ar palaidojimo vietas, žmonių laikysenas; punktyriškai nupasakoja vieno ar kito minimo asmens tolesnį likimą. Tai, matyt, susiję su prisiminimų rinkimo intencija, siekiu, kad atsimenantieji kuo tiksliau fiksuotų, dokumentuotų. Kaip tik ši atsiminimų savybė, ypač kai ji nuosekliai veikia visoje knygų serijoje, sukuria stiprų įspūdį. Atsiminimuose daug vietos skiriama šeimos narių, partizanų būrių likimui, partizaninio gyvenimo kasdienybei (vado ir būrio narių komplikuotiems santykiams, partizanų legalizavimuisi ir baisioms pasekmėms, nuolatinės išdavystės grėsmei ir bunkerių keitimui, kolaborantų persekiojimui, nesusipratimams, MGB provokacijoms ir šnipų infiltravimui į būrius); taip pat ryšininų likimams. Konkrečiai įvardijama, kas padėjo, įspėjo, nešovė, neišdavė ir kas buvo plėšikai, išdavikai, skundikai. Sociologai ir istorikai čia galėtų rasti daug faktų, kiek konkrečiuose kaimuose nužudyta žmonių, kiek mirė po kankinimų sribynuose; kaip besislapstantieji (išdavikai ir išduotieji) keitė pavardes ir tapatybes, kaip kilnojosi iš vietos į vietą. Visada ištariamasi tardytojų ir kankintojų pavardės. Niekas nepalieikama anoniminėje zonoje. Pasakojantieji nepasiduoda jokiai konjunktūrai, nesinaudoja galimybe nutylėti, neapibūdinti (pateikiami faktai apie komplikuoju laikų skirtingose pusėse atsidūrusių lietuvių, lenkų, rusų sentikių, žydų, vokiečių tarpusavio santykius, kurie yra nusikalstami). Čia atpažįstame pasakojančiojo sąmonėje susikurtą „teisingo teismo“ ar satisfakcijos situaciją. Dokumentiški prisiminimai nepaklūsta šiuolaikinės duomenų apsaugos taisyklėms (jei tokia duomenų apsauga būtų galiojusi XX a. I pusėje, neturėtume svarbios kultūros dalies istorijos – su dainininkų ir pasakotojų gyvenimo aprašymais, vardais ir pavardėmis). Prisiminimuose XX amžiaus vidurio istorija turi konkretų patirtinį turinį.

Pasakojama iš to laiko įvykius patyrusiojo pozicijų. Laikydami atminties teorijų siūlomų sąvokų, sakytume – liudijama. Pasakojama ne tik tai, ką asmuo matė savo akimis, ką patyrė, bet ir tai, ką girdėjo sakant, persakant, kaip kas nors aiškino įvykių grandinę, kaip kas pateikė kokį motyvą ar įtarimą (girdėjau...; tėvas sakė...). Patirtį šiuo atveju formuoja ir įstrigę atmintin perpasakojimai ar įtikėjimas girdėta įvykio versija. Pateikiami ne tik istorijos faktai, o dalyvaujančiojo juose liudijimas ir savivoka.

Svarbu atkreipti dėmesį į prisimenančiojo individualią patirtį, prisiminimo subjektyvumą (turinį, vertinimus, detales, raišką) ir tai, ką prisiminimai pasako apie jį patį. Į knygų seriją sudėtų prisiminimų visuma rodo, kaip „uždaros“ sąmonės, riboto žinojimo

žmogus, kurio veikimo galimybės erdvėje taip pat ribotos, negali net įsivaizduoti, kokie jam spendžiami spąstai, kas jį tuo metu išduoda, kuris kaimynas užverbuojamas dirbti MGB ir imasi sekti kitus kaimynus, kokios pinklės rezgamos kitam asmeniui, kur tuo metu, kai ryšininkai perneša žinias partizanams, juda baudžiamieji būriai ar pasienio kariuomenė. Daug nežinojimo, klaidų, atsitiktinumų yra ir normalaus laiko kasdienybėje (niekas neturime galimybės išeiti už savęs, tapti visareginčia ir visažinančia esybe), bet kritinis ekstremalus laikas parodo, kaip lengva chaoso gaivalams apžaišti natūralią būties terpę ir orientyrus praradusį asmenį.

Sunku apibrėžti knygų serijoje spausdinamų įvairaus pobūdžio atsiminimų žanrinę konvenciją: autobiografija, gyvenimo pasakojimai, įvykių aprašymas, patirties aprašymas, interviu, sakininė istorija, rašytiniai atsiminimai, egodokumentai, liudijimai. Viena vertus, pasakojamos ne autobiografijos kaip tokios, o atsiminimai apie istoriškai apibrėžtą, konkretų laikotarpį ir – tik tam tikru aspektu, t. y. laisvės kovų istorijos aspektu. Vieni pasakoja atsimenamus epizodus daugiau iš šalies, kiti, labiau įsitraukusieji, pasakoja išsamiai, dar kiti pasakoja beveik visą gyvenimo istoriją. Didele dalimi pasakojimams galioja *autobiografinė sutartis*; juose pasakojantis ir veikiantis asmuo yra tas pats. Vis dėlto visų į knygų seriją sudėtų pasakojimų negalėtume laikyti autobiografijomis, nes juose pasakojama ne nuosekli asmens istorija, o tik tam tikra jos dalis – pokario įvykiai ir asmens įsitraukimo į juos turinys. Tai, kas atsimenama, yra ne asmeniška kasdienybė, o kraupūs įvykiai, žiaurių žiauriausi likimo slenksčiai, konkretaus istorinio laikotarpio patirtis.

Prisiminimus galima priskirti egodokumentikai ir tirti kultūros antropologijos požiūriu, skaityti kaip *mikroistorijas* ar kasdienybės istorijas, nes juose užrašyti mažai žinomų žmonių įprasti ir neįprasti – epochų lūžio paveikti – gyvenimai. Pasakotojai nieko nenori įrodyti, tik pasakoja apie savo buvimą pokario istorijoje. Skaitytojas, skaitydamas šiuos pasakojimus, ne tik įgyja žinių ir patiria sukrečiančių įspūdžių, bet ir gauna didelę „tirštojo aprašymo“ dozę. Ši sąvoka čia gali būti vartojama ir nemetaforiškai. Kultūros antropologijos požiūriu „subjektas – ne tik diskurso figūra, bet ir kaip tam tikrą laikyseną pasaulyje užimantis „kūnas ir balsas““ (Berenis, 2013, 19). Tyrinėtojas Berenis pabrėžia, kad egodokumentai negali būti kupiūruojami (tokie dalykai pasitaiso tik mokslinėse publikacijose (Berenis, 2013, 24)). Waldemaras Corąžyczewskis ir Agneszka Rosa primena, kad antropologiškai atminties pasakojimus tyrinėjantieji domisi ne paskirais faktais (paprastai naudojamais kitiems šaltiniams pildyti): „[A]ntropologijoje nekalbama apie faktus ar apie tai, kad kažkas gerai ar blogai prisimena praeities įvykius, bet kalbama apie tikrovės išgyvenimą, tam tikrą asmenų tikrovės suvokimą. [...] Deja, patys istorikai ne visada šiuos dalykus skiria“ (Corąžyczewski, Rosa, 2013, 31).

Būtų įdomu perskaityti šiuos pasakojimus ir kaip egodokumentus, tačiau šiame – labiau apžvalginiam – tyrime į juos žiūrima kaip į istorijos laikotarpio *liudijimus*, kuriuose pateikiami ne tik istorijos faktai, bet ir dalyvaujančiojo juose pozicija ir savi-voka; iš mikroistorijų dėliojamas istorinių faktų lygmuo ir bendrųjų patirčių žemėlapis, kreipiantys į traumas temą.

Trauminų patirčių turinys ir savasties kultūra

Leist (2008, 69–75) sako, kad tiriant atsiminimus svarbūs keli atskaitos taškai: atsimenamų įvykių pobūdis ir jų vertinimas, laiko distancija, atsiminimo ryškumas ir tikslumas. Lietuvoje visą sovietmetį asmeninė pokario patirtis buvo tyliai slepiama sąmonėje kaip negyjanti trauma. Trauma – net tik nuolatinės, ilgalaikės, penkiolika metų (1940–1955) trukusios grėsmės ir kančios patirtys, bet ir tylėjimo „įžadai“. Tai, kad ilgą laiką traumą patyrę asmenys negalėjo šiomis patirtimis dalytis ir jų vertinti, antropologė Jurga Jonutytė laiko ne tik psichologine problema, bet ir kultūrine (Jonutytė, 2012, 139). Reikia sutikti ir su Irenos Šutinienės (2002, 60) mintimi, kad „[p]amirštos“ arba paneigtos traumos, kaip ir kita delegituota praeitis, destruktiviai veikia tiek asmenybę, tiek, kaip masinis reiškinys, visuomenę“. Po Antrojo pasaulinio karo 1946–aisiais Karlas Jaspersas sakė vokiečiams: „Mes turime mokytis vienas su kitu kalbėtis“ (Jaspers, 1946, 70). Kalbėtis, kad išgydytume trauminės patirtis. Lietuvoje tokio išsikalbėjimo labai trūko ir tas trūkumas tebejaučiamas iki šiol.

Išsikalbėjimui reikalingas geras klausytojas. Kad atsirastų tokių gyvenimo pasakojimų itin svarbus užrašinėtojo vaidmuo, nes nedrąsiai savo istorijas pasakojantieji pirmiausia bendrauja su juo: klausinėtoju (įrašinėtoju) pasakojantysis turi pasitikėti besąlygiškai. Kaunietis prisipažįsta:

Prakalbinti tuos, kurie su ginklu rankose stoji prieš šimtus kartų galingesnius atėjūnus, ir užrašyti jų prisiminimus nebuvo taip lengva ir paprasta. [...] Viena galiu pasakyti: ką partizanas, ryšininkas ar rėmėjas pasakys man, to niekada nepasakys jokiame moksleiviui, studentui ar kitam prisiminimų užrašinėtoji. Reikėtų suprasti, jog tai ypač subtilūs dalykai, kurie ne bet kam pasakojami, ir ne bet kas juos pasakoja. Kad prakalbintum žmogų, kuris ne vienerius metus prasiblaškę miške tarsi žvėrelis, gaudomas ir medžiojamas nuožmių atėjūnų, ilgas žiemas leidamas po žeme aklinau uždarytame bunkeryje, kuris iškentėjo fizines kančias sovietinio saugumo tardymo kameroje, kuris praėjo sovietinio gulago kančių kelius, turi juos giliai suprasti ir pajauti. (Kaunietis, 2010, 52)

Prisiminimuose pasakojami ilgai slėpti išgyvenimai, atkuriami seni įvykiai, kurie viešai artikuliuojami pirmą kartą. Pasakoti baugu, nedrąsu; akivaizdu, kad atsiminimus sunku išplėsti iš ilgai slopintos sąmonės. Klausinėjami ne visi kalbėjo, ne visi atviravo, bijojo, kad už tai vėl išveš Sibirą, pasakojo savo istorijas tik keliskart paprašyti:

Visi politiniai kaliniai išeidami iš lagerių, turėjo pasirašyti, kad nieko niekada niekam nepasakos. Pagal tuometinius sovietų įstatymus, tai buvo laikoma valstybės paslapties išviešinimu ir už tai grėsė dešimt metų lagerio. (Kaunietis, 2010, 52)

Kaunietis sako: „Daug pasakojimų ar įvykių neužrašyta ne dėlto, kad jie neįdomūs. Kai kuriuos teko užfiksuoti tik atmintyje, nes jie labai žiaurūs ir skaudūs“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, kn. 1, 6). O minėtame interviu yra patikslinęs: „Labai sudėtingi buvo pokario lietuvių moterų, merginų išgyvenimai. Man atrodo, kad jos visko nepasakydavo, nors ne iš vienos lūpų teko išgirsti baisius prisiminimus ir prašymą viešai jų neskelbti arba skelbti tik po jų mirties“ (Kaunietis, 2010, 53). Šie prisiminimai netelpa į laisvos situacinės komunikacijos erdvę. Juo labiau negalėtume kalbėti apie praeities uzurpavimą, lenktynes dėl praeities interpretacijų (yra madinga atminties teorijoje). Išsikalbėjimas po penkiasdešimties–šešiasdešimties metų yra savitas: labiau liudijama, nei išsakomos emocijos. Nėra tekę skaityti tokių atvirų, sukrečiančių ir drauge tokių santūrių liudijimų.

Kaip formuluojama ilgai neišsakyta trauma? Koks jos turinys? Viena iš labiausiai traumuojančių „atminties vietų“ – ypač baisios 1944–1945 metų masinės sovietų kariuomenės beatodairiškos civilių jaunuolių, paauglių, senukų žudynės. Pasakojami faktai tiktų tribunolui kaip nusikaltimų įrodymų medžiaga. Štai aprašomi vaiko ar paauglio akimis pamatyti žiaurūs vaizdai kaime:

Atmintyje įstrigo 1945 ar 1946 m. matytas vaizdas, kai pro mano gimtinę vedė viela surištomis rankomis Svėdasų gimnazijos direktorių. Stribai važiavo trijuose vežimuose, o direktorių ginė pėstute virve pririštą prie vežimo. [...] 1946 m. jie sudegino Kurkliečių kaimą Rokiškio rajone. Tą dieną ugnyse žuvo 12 žmonių, kitus, pačiupe už rankų ar kojų, mėtė į degančių ugnį. Tai atsitiko kokie 3–4 km nuo mūsų kaimo. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 41)

Pasakojimo konkretumas (kiek kaimo žmonių žuvo, kiek kilometrų nuo kaimo), santūrumas, dar ir šiandien atmintyje įstrigę ryškūs ano meto vaizdai rodo neužmirštamą sukrėtimą.

Su Butkiu užlipom ant tvarto, iš aukščiau labai gerai matėsi, kaip degė Kurkliečių kaimo penkių ūkininkų trobesiai. Degė kiekvieno ūkininko maždaug po penkis trobesius, laukuose gal tris valandas girdėjosi šaudymas. [...] Buvo sudeginti Juozo Mateikio, Albino Zolbos, Petro Pajarsko, Petro Mateikio namai. Julijono Vaičiaus, kuris gyveno su senute žmona, buvo sudeginta dūminė gryčiutė, o 90-ties metų amžiaus senukas Julijonas nušautas ir sudegintas. Rusai kelis kartus mėtė jį į ugnį, bet žmona raudodama vis puldavo ir ištraukdavo, vėliau rado jo apdegusį kūną. [...] Du Petro Mateikio mažamečiai vaikai Algis Mateikis (3 metų) ir Nijolė Mateikytė (4 metų) buvo gyvi įmesti į ugnį ir sudeginti. (Aukštaitijos partizanų prisiminimai, VI, 48)

Daugelio pasakojimuose būtent šie šiurpūs patyrimai tapo motyvacija – bėgti į mišką ir ten bandyti išlikti.

Kita nuolat, nors netiesiogiai, nagrinėjama tema – saugaus gyvenimo savoje žemėje nebuvimas. Asmuo patiria krašto okupaciją ne tik kaip politinį įvykį, bet ir kaip kasdienio gyvenimo lūžį. Iš jo atimamas įprastas gyvenamasis pasaulis, būties prasmingumo pajauta, buvimo būdas, darbų ir švenčių ritualai, humanistinės kultūros pagrindas. Dabartyje užrašytuose pasakojimuose svarbiausias vaidmuo tenka tragiškoms šeimos narių patirtims (arba visa šeima, remianti partizanus, iššaudoma; arba tėvas su motina nukankinami, o vaikai persekiojami; arba jaunuoliai iššaudomi, o tėvai išvežami į Sibirą; arba sudeginama sodyba su visais joje buvusiais asmenimis); tuomečiai paaugliai ar jaunuoliai pokario siaubo dydį matuoja pirmiausia savo ir savo šeimos narių likimais. Pasakojama daugybė našlaitystės, bastymosi iš sodybos į sodybą, gyvenimo be dokumentų, gyvenimo svetimomis pavardėmis, tėvų ir vaikų „atsižadėjimo“ (kad nebūtų atpažinti, represuoti ar nukankinti) istorijų. Tai savita (jei partizanų vaikams perkelsime Rytų Prūsijos vokiečių vaikų likimams taikomą metaforą) – kitokių „vilko vaikų“ istorija:

Kai nuo 1946 m. vasario 9 d. pradėjom slapstytis, man buvo 8-eri. Kai mama mane palikdavo vieną pas svetimus, verkdamą bėgdavau jai iš paskos. Tada mama išeidavo naktį, kai aš miegodavau. Maždaug per metus susitaikiau su likimu. Sulaukusi 10-ties buvau visiškai savarankiška. Gyvendama pas žmones, pamačiusi ateinantį nepažįstamą žmogų, pati pasislėpdavau ir tylėdavau. (Laisvės kovotojų prisiminimai, IX, 538)

Laikomasi už vos gyvų beirstančių santykių, susiformavusių kaip įsipareigojimas, meilė, pasitikėjimas, kaimynystė, giminystė, privalomybė. Pradėjus irti stabiliam gyvenimo būdui, juntama padėtis be išeities, sunkūs apsisprendimai, kuriems nepasirengta. Toks yra artimųjų reagavimas į kankinamus šeimos narius:

Į namus grįžome užtinusių akimis, nusėtos mėlynėmis, sutinusių kojomis, nes per visą tardymo laikotarpį nedavė nei atsisėsti, nei atsigulti. Tik įėjusi į šiltą gryčią pajutau savo kūne didelį skausmą, sumušimų vietos pajuodo, mano būsimasis vyras Jurgis Baltakys stovėjo šalia ir verkė. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 20–21)

Prisiminimuose iškyla ir 1941 metų okupacijų kaita ir chaosas bei Birželio sukilimo dalyvių siekis atkurti sugriautą kultūrą:

Vyrai, jį suradę, atvarė po šautuvu, klausia: „Kur dėjai šitą mūką?“ Jis sako: „Įmečiau vandenin“. Vyrai jam sako: „Lįsk dabar upėn ir neišlįsk iš vandens, kol nesurasi, kitaip bus baigta...“. Satkevičius pasinėrė vieną kartą – nerado, pasinėrė kitą – pagaliau ištraukė. Po to jį dar privertė lipti ir pačiam prikalti kančią prie kryžiaus. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 2 kn., 10)

Kaip trauminė patirtis išliko ir valstybės žlugimo skausmas, nepavykusios, žūtimis pasibaigusios pastangos bent simbolišku gestu valstybę atkurti:

Per 1948 m. Velykas partizanai paprašė iškelt lietuviškas trispalves. Aitvaras su Dobilu tokią vėliavą nešė į Leliūnų mstl., norėjo ten iškelt, bet žuvo. Mūsų tėtis trispalvę iškėlė labai aukštoj valdiško miško eglėj, kad būtų matyti net iš Leliūnų. Mes rytą ėjom į bažnyčią ir vis atsigręždamos žiūrėjom į tą vėliavą. Taip gražu buvo, vėliava plevėsuoja, atrodo, kad širdį glosto. Nuėjom į Leliūnus, žiūrim – ant gatvės guli Aitvaras ir Dobilas. [...] Kai Leliūnų skrebai su savo viršininku Ciporinu (vėliau jį nušovė partizanai) atėjo nuimti tos vėliavos, jie ėjo ne pas mus, o pas Baltakius. Tada Ciporinas išprievartavo dėdės žmoną Veroniką Baltakienę, o Dobilo tėvą Juozą Perevičių 1948 05 22 ištrėmė į Sibirą. (Laisvės kovų ir netekčių metai, 2 d., 106–107)

Ypač neigiamai vertinamas sribų elgesys. Jie suvokiami kaip savos kultūros žmonės, bet tapę svetimi, priešai, padėję naikinti buvusios valstybės ir visuomenės gyvenimo likučius. Atsiminimuose ryškus skausmas, panieka ir gailėstis dėl jų menkystės. Kaip traumuojuojantys įvykiai prisimenamas siaubingas gerą dešimtmetį trukęs sribų siautimas (namų plėšimas, visų maisto atsargų, apyvokos daiktų išvežimas, trobesių sunaikinimas), motinų ir tėvų patirtys, kai savo vaikų kaulelius teko rinkti iš degėsių krūvos, kai teko matyti ne tik nužudytą, bet ir vidury gatvės numestą ir išniekintą sūnaus ar dukters kūną, kai niekada nesužinojo, kur jie užkasti.

Vieną sekmadienį mes su broliu ir keliais vietiniais vaikais patraukėme į Kalvarijos miestelį, į bažnyčią, kur vyko kažkokie atlydai. Iš tolo pamatėme netoli bažnyčios aikštėje keistai besibūriuojančius žmones ir gana daug aplink slankiojančių šautuvais ginkluotų sribų. Smalsumo vedini nuėjome prie jų. Prasiskverbę tiesiog netekome žado nuo matyto vaizdo. Visas grindinys nudažytas raudonai nuo gausybės kraujo. Prie tvoros gulėjo ar pusiau sėdėjo nuogi ir išniekinti partizanų kūnai, tarp jų viena jauna mergaitė, išrengta, su nutraukta ranka ir paguldyta nepadaria poza su vienu partizanu. Žmonės tylėdami su pasibaisėjimu žiūrėjo į juos, moterys verkė. Viena jų klūpėdama ant grindinio kruvinais keliais garsiai raudėjo šaukdama vardu gal brolių, gal sūnų ir siūsdama praeiksmus rusams bei sribams. Sribai, bjauriausiai keikdamiesi, reikalavo, kad ji įvardintų kažkurių iš jų pavardes, bet ji visiškai nereaguodama garsiai raudėjo ir keikė sribus. Aš pagalvojau, kad ji iš to didžiulio skausmo išprotėjo. [...] Aš ilgai negalėjau atsigauti ir šiandien tą vaizdą matau užsimerkęs [...]. Nuo tos dienos mano, nors dar vaiko, širdyje ir sąmonėje įvyko tikras perversmas, aš supratau, kad niekada negalėsiu atleisti okupantams. (Laisvės kovotojų prisiminimai, X, 754)

Tai – išniekintos gyvybės ir išniekinto gyvenimo patirtys; visko, kas gyva, sunaikinimo patirtys, kai iš buvusio gyvenimo lieka vieni degėšiai ir kaulai („Gruzdo

namus šitie sribai apsupo ir gyvus sudegino dukterį, motiną ir tėvą“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 2 kn., 47)).

Viena iš ilgalaikių traumų – nuolatinė ilgai tvyrojusi grėsmė būti įskūstam, perduotam MGB, tardomam, verčiamam išduoti, kankinamam, būti suvestam į akistatą su tuo, kuris vos gyvas, neatlaikęs ir galbūt prasitaręs:

Putrimas buvo žiauriai iškankintas, jo veidas buvo pamėlynavęs, susiraukšlėjęs kaip kokio senelio, rankos tarsi mazgotės pakabintos, supratau, kad ir ant kojų jis jau nebegalėjo pastovėti, tie du čekistai jį tvirtai laikė už pažastų. Putrimas trumpai pažvelgė į mane, po to nudelbė vėl žvilgsnį žemyn ir pasakė: – Pažiūrėk į mane. Koks aš..., – tuo metu abu čekistai jį vėl greit išvilko atgal pro duris. Supratau, kad jiems to ir tereikėjo, kad tik jis mane atpažintų. (Aukšaitijos partizanų prisiminimai, VI, 93)

Kankinimo epizodus atsimeina ne tik sąmonė, bet ir kūnas. Žiaurūs tardymai aprašomi konkrečiai, bet nesileidžiama į smulkmenas etikos sumetimais. Sava ar artimojo patirta kančia pasakojama trumpomis užuominomis (tėvelis po MGB tardymų pasirgęs po dviejų savaitių mirė ir t. t.).

Skaudžiausias vis dėlto yra žmogaus orumo sunaikinimas, apie kurį sunku papasakoti. Stiprus sukrėtimas, ilgai trunkantis skausmas perkeliamas į aplinką – prisiminimuose vis iškyla skausmo patirties paženklintos vietos:

Ten, kur dabar stovi paminklas Kiečiui, skrebai, varydami pėsčiomis iš Tauragnų į Uteną suimtus partizanų ryšininkus, visada ant šito kalno suimtuosius sukluptydavo [...]. Kai sukluptytuosius pakeldavo nuo žemės, likdavo kraujo žymės. Susėdę į pastotes, nuo tos vietos skrebai važiuodavo iki Utenos, o suimtuosius ir toliau varydavosi pėsčius. Tą kalną žmonės praminė Kraujo kalnu. Žmonės būdavo varomi už nugarų surištomis rankomis, pusnuogiai, basi. Iš tų, kuriuos varė, nė vienas į namus nebegrižo – vienus į lagerius uždarė, kitus nukankino. (Laisvės kovų ir netekčių metai, 2 d., 102)

Kitur pasakojama:

1947 m. ar 1948 m. balandį ramiais vakarais, būdavo, pasigirsta lyg už miško, lyg už kalno dejonė, tarsi sužeistas žmogus dejuotų. Už to kalno žuvo Vincas, aš pagalvodavau: gal Vinco siela dejuoja. Kartą atėjo partizanai, susėdo prieangy ir klausosi, tėtis klausia jų: „Kas čia galėtų būti?“ Vyras atsako: „Arba sužeistas žmogus, arba žvėris“. Saulius-Kazickas stovi prieangy turėklo atsirėmęs ir sako: „Tai dejuoja žmonių krauju persisunkusi žemė“. Daug metų gyvenau tėviškėje, daug buvo gražių vakarų, bet vėliau jau niekada tos dejonės nebeprisikartojo. (Laisvės kovų ir netekčių metai, 2 d., 108–109)

Daug pasakojimų apie išdavystes, nes laikotarpio pabaiga beveik vien tokia ir buvo. Geriausiai tokius pasakojimus apibūdintų liudijimo aktas. Pasakotojas, nieko never-tindamas, tiesiog atsimena apie brolius partizanus ir studentą, palaikiusį su jais ryšį:

Studento Balio Bikelio-Švitrigailos irgi daugiau nesutikau. Gal ir parvažiudavo į tėviškę, bet pas mane jau negalėjo užsukti, nes mano tėvų namai buvo stebimi dieną ir naktį. Baigęs studijas, jis dirbo Panevėžyje, bet jo veikla ir ryšiai su partizanais buvo išaiškinti. Balys čekistų buvo įtrauktas į informatorių tinklą. Negalėdamas pakęsti to, kad teko išduoti kovos draugus, nusižudė. (Laisvės kovų ir netekčių metai, 2 d., 61)

Pasakojama su užuojauta, supratimu. Paprastai atlaidumo susilaukia tie, kurie išdavė kankinami sribynuose ir NKVD būstinėse, bet jis nerodomas šnipeliams, išdavikams „iš pašaukimo“, sąmoningai pasirinkusiems budelio kelią. Vienas atsiminimų autorius papasakoja apie išdaviką:

Jie turėjo bunkerį, kuriame slėpėsi jų sūnus Vytautas. Jis sakė, kad Panevėžyje dirbdamas iš valstybės pasisavino 60 tūkstančių rublių, todėl legaliai gyventi nebegalįs, pasiprašė priimamas pas partizanus. Buvo labai aktyvus, drąsus, linksmas, prie visų pritampantis, mums jis jokio įtarimo nekėlė, bet Šarūnas juo niekada nepasitikėjo, neparodė net savo bunkerio. Kai aš vykdžiau partizanų užduotis Kaune, tai Vytautas sekdamas iš paskos, kad man drąsiau būtų. Ir aš pastebėjau, kad jam labiausiai rūpi partizanų reikalai: iškart akis išplėsdavo kiekvieną naują žmogų pamatęs. [...]. Sunku pasakyti, kaip šnipas įgijo pasitikėjimą ir tapo partizanų ryšininku. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 35–36)

Prisiminimuose ryškus pokario įvykių vertinimas iš dabarties laiko situacijos ir iš dabartinės vertybinės pozicijos, o tai leidžia patirti tam tikrą moralinę satisfakciją dėl praeities išdavysčių ar partizanų kūnų išniekinimo. Prisimenamos tuometės giminaičių pastangos ženklinti žūties vietas ar slaptus kapelius ir bandymai po daugelio metų juos surasti (neradau, neliko nė ženklo...). Yra epizodų, kai po daugelio metų išdavikai atsiprašo išduotųjų, o šie pajėgia (arba ne) jiems atleisti:

Po keliolikos metų jau buvau grįžęs iš lagerio, važiauvau kartą autobusu iš Obelių, įsėdo buvęs skrebas Bagdonas. Išlipau iš autobuso Keležerių stotelėje ir Bagdonas išlipo. Priėjo prie manęs, rankas ant pečių uždėjo ir sako:

– Dovanok, Petrai...

Nelabai gražiai aš jam atsakiau, manau, kad jo sąžinė buvo nerami... (Laisvės kovų ir netekčių metai, 2 d., 318)

Yra epizodų, kur pasakotojas apmąsto komplikuoatą atsiprašymo ir atleidimo-neatleidimo situaciją:

Aš juo pasitikėjau. Jų kiemas buvo partizanų kiemas, pas juos slėpėsi partizanai, sykiu užaugę vaikystės draugai. Grįžęs iš Sibiro slėptuvę radau išardytą ir tuščią. Susitikęs kažkaip nedrįsau jo paklausti, kur tie ginklai, ar atidavė partizanams... Vienąsyk kalbant, jis susimąstė ir ėmė „filosofuoti“ apie gyvenimą: „... Matai, gyvenimas toks, kad kartais reikia ir pasiaukoti, jei nori pats išgyventi...“. Man labai keisti pasirodė tie jo pamąstymai. Gal jis man norėjo pasiguosti, kad neatsispyrė verbavimui?... (Laisvės kovotojų prisiminimai, IX, 460)

Partizanas, neatlaikęs kankinimų ir išdavęs ryšininkus, atsiprašo pasakojimo metu:

Tardymo pradžioje bandžiau visaip išsisukinėti, bet fizinių kančių neišlaikiau, išdaviau daug žmonių. Aš dar kartą **labai labai atsiprašau** visų per mane nukentėjusių, atsiklaupęs, iš visos širdies. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 560)

Kaip itin traumavęs dalykas iškyla verbavimas, viliojimas būti agentu, šnipu, bendradarbiauti su KGB, infiltruotis į partizanų būrius, įgauti jų pasitikėjimo, juos žudyti. Buvęs partizanas Jonas Kadžionis pagalvojęs apie pažįstamus ramiai sako: „Kada Radevičius atliko savo juodą darbą, partizanai miškuose buvo išnaikinti, nuteisė ir jį dešimčiai metų. Tą juodą darbą jis dirbo ir lageryje“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn., 83). Iš fragmentų į vientisą vaizdą yra suimama plati agentų veikla: partizanų ryšininko ir KGB bendradarbio dvigubas gyvenimas ir tokio gyvenimo įtampa. Dažniausiai išdavikus prisimena kiti asmenys, ir prisiminimuose iškyla labai skirtingi tarnavusių sovietiniam režimui siluetai. Vieni, pavyzdžiui, MGB įgaliotinis Leonas Giniotis ar kontržvalgybininkas Antanas Ambrulevičius dirba ir partizanams, ir sovietams; kiti uoliai tarnauja tik sovietiniam režimui. Pasakotojui, ypač tam, kuris patyrė Sibiro tremtį arba kitokį ilgalaikį atskyrimą nuo Lietuvos, jų vėlesnis gyvenimas lieka nežinomas arba žinomas tik iš nuogirdų (apie jį daugiau negirdėjau, skubiai išsikėlė į miestą, buvau susitikęs). Iš pasakojimų apie išdavikus galima susikurti apytikrį vaizdą apie pačios KGB veiklos būdus – agentui išsidavus ir iškilus pavojui, kad bus atpažintas, suteikdavo kitą tapatybę, sukurdavo naują CV, įdarbindavo Vilniuje (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 2 d., 21). Daug tokio tipo agentų buvo apgyvendinti būtent Vilniuje:

1956 metais mes su žmona grįžom iš Rusijos. 1957 metų vasarą atėjo Vaclovas Čepukonis su kitu lyg aplankyti grįžusių iš lagerių. Buvo ginkluoti su automatais, apsirengę gražiomis lietuviškomis uniformomis. Susėdom kambary už stalo, jie ėmė teirautis, kaip mes Sibire bendravom su kitais kaliniais, tremtiniais, gal ten dar su likusiais turim kokį nors ryšį, gal kokia nors mūsų organizacija ten veikia ir pan. Kai

Čepukonis paklausė, už ką mes sėdėjom, aš jam atkirtau: „Už jus sėdėjom...“. Kaip kitaip aš jam galėjau atsakyti? Mes įtarėm, kad Čepukonis jau kitam ponui tarnauja. Nors jis ir buvo mano kaimynas, bet tuo metu jau nebebuvo nė vieno partizano miške, o jie tarsi iš dangaus nukrito, dar su tokiom gražiom lietuviškom uniformom ir naujutėlaičiais blizgančiais ginklais. Mes jau seniai buvom girdėję, kad Čepukonį paėmė apie 1953-uosius, kad jis gyvena ir dirba Vilniuje. (Aukštaitijos partizanų prisiminimai, VI, 52)

Į Vilnių slėptis traukė ir besislapstantys, legalizavęsi, persekiojami asmenys. Bausmę atlikę partizanai ar jų rėmėjai telkėsi Panevėžyje, Kauno priemiesčiuose, Latvijoje. Buvusių KGB agentų pasakojimuose kartais švysteli savirefleksijos punktyras, lyg ir bandoma susivokti, dėl kokių priežasčių buvo pasirinkta bendradarbiauti, ar tai buvo sąmoningas pasirinkimas, ar taip atsitiko dėl nesusigaudymo ar tiesiog dėl taip susiklosčiusių aplinkybių. Daug esama nereflektyvios, negebančios permąstyti istorinių situacijų sąmonės, bet pasakojama ir apie tuo istoriniu metu besikeičiančią sovietinio veikėjo sąmonę:

Kai brolis Stasys grįžo sužeistas su apdovanojimais iš fronto, mes, trys broliai, – aš, Jonas, Juozas ir tėvas Romualdas – sėdėjom Utenos kalėjime. Stasiui leido pasimatyt tik su manim, su kitais pasimatyt neleido. Kai jis pamatė, kokia čia padėtis, galutinai nusivylė okupantais ir jų pakalikais sribais. Jis grįžo kaip karo veteranas, be to, dar sužeistas, bet čekistai vėliau jį privertė išvežt Sibiran savo žmoną ir žmonos motiną. Grįžęs iš Utenos stoties į namus, Stasys visus rusų apdovanojimus užkabino šuniui ant kaklo ir paleido. Už tai dar gavo aštuonerius metus lagerio. Atlikęs bausmę, nuvažiavo pas šeimą į Sibirą. (Aukštaitijos partizanų prisiminimai, VI, 62)

Pasakotojai atskiria tikruosius partizanus nuo apsišaukėlių, plėšikautojų: „Mūsų kaimynė turėjo sūnų Stepą ir dukterį. Sūnus partizanų vardu pradėjo plėšikaut. Jie gyveno už mūsų sodo, gryčia kaip būda“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 2, 46).

Atsiminimuose itin ryškus dar ir šiandien tebekaustantis nepasitikėjimo KITU jausmas, netikrumas dėl anuo metu kaimyno ar pažįstamo poelgio – gal tai padarė jis, gal ne jis. Netikrumas, tvyrantis iki šiol, ne iki galo papasakota istorija susiję su pasakojimo laiku: pasakojimų, užrašytų 1980-aisiais ir užrašytų, pavyzdžiui, 2000-aisiais. Be to, akivaizdu, kad niekas mūsų gyvenimuose nėra aišku iki galo.

Atsiminimų knygosė išsiskiria likiminiai epizodai, turintys stiprų moralinį, vertybinį aspektą. Epizodas, kaip teko bėgti per apšaudomą lauką:

Mūsų tikslas buvo prieti kuo arčiau užtvaros ir granatomis prasiskinti kelią [...]. Ką daryti? Nė vienas nenori eiti mirčiai į nagus. Vadas pasiūlė traukti burtus: iš šešių degtukų trumpiausią ištraukė Bėda-Jonas Kadžionis. [...]. Kai jis ėjo vienas, nors

sunkių ginklų nesinešė, bet mums iš šalies atrodė, kad jį slegia didžiulė našta, nes nešėsi mirtį su savim... Laimingai perbėgę aikštę, visi septyni sveikinome vienas kitą tarsi šimtą metų nesimatę. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 59)

Pasakojime įterpti mistinių, likiminių sutapčių ir nuojautų epizodai rodo, koks svarbus gyvenime reiškinių sąsajų, „atlyginimo“ ar mistinio teisingumo troškulys:

Tas Sabaliauskas, dalyvavęs siaučiant mišką, ėmė šaudyti į ties Piestupiu prie kelio buvusią Kristaus kančią sakydamas: „Va tau, Dieve! Ką tu man padarysi?“ Vėliau, gyvendamas Anykščiuose, labai sunkiai susirgo ir šaukėsi visų šventųjų taip, kad einant gatve buvo girdėti... (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 18)

Taip į pasakojimus įteka likiminis ar egzistencinis ribinių situacijų matmuo. Ir buitinis. Partizanų kasdienybė prisimenama su užuojauta, vis tebemąstoma apie ją ir po daugelio metų:

Kai dabar pagalvoju, jeigu jie ir nebūtų žuvę, ilgai tikrai nebūtų išgyvenę tokiomis sąlygomis, būtų mirę nuo ligų. Būdavo, žiemos šaltyje išeina su švarkeliais ir vasarinėmis kepurėmis, grįžta nušalusiomis nosimis ir ausimis. Naktimis miegodavo bunkeryje, bet landos angos dangtis būdavo atidarytas, kad viduje būtų daugiau oro. (Laisvės kovų ir netekčių metai, 2 d., 107)

Tuo metu sirgo jauniausias LLA karys partizanas Alfonsas Norkus-Žilvitis [...]. Vakare buvo labai aukšta temperatūra, jis kliedėjo. Gulėjo žeminėje prie sienos ir kasė sau ant paklodės žemes. Atrodo, kad jis sirgo vaikiška liga – tymais. Maitinau aš jį, vaistų daviau [...]. Buvo girdėti vis dažnesni šūviai. Partizanas Žilvitis į nieką nereagavo. [...] Stasys Norkus-Darius, Svajūnas su kulkosvaidžiu bandė pridengti bėgančius partizanus. [...] Darius nebespėjo įeiti pas sergantį brolių. (Laisvės kovotojų prisiminimai, IX, 339)

Taip liudijama ne tik asmeninė istorija, bet ir istorija tų, kurie liudyti nebegali, – šiuose prisiminimuose girdime sudegintųjų, nukankintųjų, užmuštųjų, persekiotųjų ir terorizuotųjų balsus. Kita vertus, šie istorijos patirčių liudijimai rodo ne vien traumos patirtis ar susitelkimą į kaltinimus, matome ir atsparos paieškas savyje, kultūroje, moralės aspektus. Prisiminimai yra išlaikę žmogaus gyvenimo sudėtingumo matmenis. Tai, kas pasakojama šiais atsiminimais, yra ir istorinė patirtis, ir atminties kultūros dalis. Visa, visokia patirtis turi būti „išpūliuota“, iškalbėta tam, kad visuomenė žinotų karo, pokario istorijas ne kaip bendrus abstrakčius siužetus, o kaip konkrečių asmenų istorijas, papasakotas su visa konkretybe, kad visuomenė būtų pajėgi priimti įvairių grupių atsiminimus, į juos įsiklausyti – ir sveikti.

Daugiasluoksniai knygų serijos pasakojimai: rinkinių sandara, atsiminimų strategijos

Dėmesio verta (ir memuaristikoje netikėta) rinkinio diskursų sandara: knygų pasakojimo audinį sudaro bent trys sluoksniai: a) subjektyvūs asmenų prisiminimai, dienoraščių fragmentai; b) sudarytojo Kauniečio ar jo pagalbininkų intarpai (įvada į knygas, replikos prisiminimų tekstuose, papildymai, komentarai, konkretaus partizanų būrio veiklos apžvalgos-studijos); c) dokumentinė medžiaga (KGB tardymo protokolų ištraukos, partizanų įsakymai, raportai). Skirtingų diskursų sugretinimas svarbus atminties funkcionavimo požiūriu – jis išryškina atminties esmę: prisiminimų atranką, dalinę užmarštį, sąmoningą ar nesąmoningą netikslumą, subjektyvumą. Du antrieji lygmenys pasitelkti reaguojant į pagrindinių atminties pasakojimų karštuosius taškus: į teikiamos informacijos patikimumą, dalinės tiesos žinojimą ar tik dalinės tiesos sakymą, atsiminimo–užmiršimo aspektą. Dažnai žmogus pasakoja žinodamas tik savo dalinę tiesą, kurią Kaunietis tikslina, susieja su kitais pasakojimais; pasitelkęs dokumentus ryškina kontroversijas:

Žmogus pasakoja, atrodo, labai argumentuotai, mini datas, vardus, pavardes, vieto-
ves, o kai pasižiūri į archyvus, kartais viskas iš esmės apsverčia. Būna ir taip, kad
vienas nutyli tai, kas jam neparanku, bet tiesą pasako kitas, tuomet prasideda ilgas
aiškinimasis. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn., 6)

Interviu Kaunietis paaiškina: „KGB bylos leido man nuodugniau išsiaiškinti, kokios operatyvinės priemonės ir metodai buvo taikomi persekiojant partizanus, ir kur kas objektyviau įvertinti jau iš anksčiau man žinomus įvykius, išdavystes, MGB agentų, spc. grupių veiklą“ (Kaunietis, 2016, 54). Be to, greta pasakotojo prisiminimo ar savo replikos Kaunietis kartais įdeda ir KGB dokumento ištrauką, kurioje matyti kompromitavimo, klastingos prievartos, šantažo būdai, legendinių būrių ir legendinių jų rėmėjų tinklo kūrimas. Pavyzdžiui, vienos agentūrinės bylos planas:

Pagal b formuliarą tiriama Paršiukaitė Klementina, gyvenanti Čivylių k. Nustatyta, kad ji 1950–1951 m. žiemą savo daržinėje laikė Ažuolo būrio „banditus“, ryšius palaiko ir dabar, yra aktyvi jų rėmėja. Jos duktė Paršiukaitė Antosė su vienu iš „banditų“ palaiko intymius ryšius, ji bendrauja ir su „banda“. Per agentūrą numatome išsiaiškinti Paršiukaitės Klementinos ir jos dukters Antosės ryšius, paruošti jas verbavimui, priversti duoti parodymus. Vieną iš jų paimti slapta ir išstardyti, o tardymo metu gautą medžiagą panaudoti antrosios kompromitavimui. Užverbavus jas abi, priversti duoti parodymus, išduoti joms žinomus pagrindžio bendradarbius, vėliau suporinti bendrai veiklai. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VIII, 134)

Į žmonių pasakojimus Kaunietis įterpia ne tik didžiules ištraukas iš KGB tardymo protokolų, bet ir juos komentuoja. Kauniečio pastabos ar komentarai padeda suvokti aprašomą situaciją. Sudarytojas atlieka savotiškus tyrimus, ypač kruopščiai peržiūri kontroversiškus vertinimus, sulygina įvairių gandų apipintus pasakojimus apie konkretaus būrio vadus. Taigi Kaunietis, komentuodamas žmonių pasakojimus, į juos įterpdamas KGB bylų medžiagą, ir, savo ruožtu, komentuodamas ir ją, – kreipia dėmesį į faktų aiškinimąsi, stiprina liudijimo matmenį.

Knygų serijos visuma atveria skirtingų diskursų „akistatą“ – skirtingus naratyvus galime lyginti čia pat, skaitymo metu. Nė vienas šio teksto sluoksnių negali pretenduoti į galutinę tiesą – nei KGB tardymo protokolai, nei atminties pasakojimai, nei sudarytojo komentarai. Surinkta įvairi medžiaga ir įvairūs diskursai patys save „aiškina“ ir tiria. Girdime daugybę balsų, daugybę tų pačių įvykių interpretacijų. Kadangi į knygas įtraukiami ne tik vienos „grupės“ balsai, – leidžiama kalbėti ir laisvės kovų įvykius slopinusiesiems, ir iš šalies stebėjusiesiems, tarsi neutraliems likusiesiems (pasakoja ir stribai, ir tarnavusieji pokario sovietinėje armijoje) – taip sukauptą atsiminimų medžiagą galime vertinti kaip itin svarbią *atminties kultūrai*.

Prisiminimai įvairūs pasakojimo patikimumo, atvirumo, nutylėjimo, klastojimo požiūriu. Atkreiptinas dėmesys į pasakojimo strategijas. Kuo paprastesnis, naivesnis žmogus pasakoja, kuo mažiau įtrauktas į pokario mėsmalę, tuo lengviau atpažįstama jo laikysena. Tai ypač būdinga pasakojimams apie savame kaime vykusius įvykius. Prisiminimai, kurie rašomi iš savos patirties, iš savo – tegul ir siauro – akiračio, yra itin autentiški. Labiau į istorinius įvykius įtraukto asmens pasakojimas yra komplikuočiau. Tie prisiminimai, kuriuose bandoma perpasakoti epochos įvykius, o ypač jais motyvuoti tarsi lengvai priimtus sprendimus, yra gana įtartini. Štai, pavyzdžiui, buvusio 1941 metų sukilėlio, desantininko, epizodiškai veikusio su partizanais, atsiminimai – tai avantiūristo, su daugeliu partizanų ir politinių kalinių susipykusio, ambicingo, likimo įskaudinto žmogaus pasakojimas, kuriuo tikėti galime tik iš dalies (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn., 141–149). Netikrumo nuojautą steigia išsamūs epochos apibūdinimai, sovietmečio laikraščių publicistikos frazės:

[...] nugriaudėjo karas, tėvas prieš vokiečius nusiteikė todėl, kad jų politika buvo fanatiška, grobuoniška ir nehumaniška; Aš supratau, kad mūsų kova beprasmė, mes tos kariuomenės, kuri yra Platelių miške, nenugalėsime; Supratau, kad protingų žmonių religijai nereikia; žinau, kad jis buvo girtuoklis, buvęs plechavičiukas. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn, 157, 159, 161–163)

Šiam pasakojimui trūksta individualaus žodyno ir balso; sąmonė tebėra indokrinuota laikraštinių šampų ir jais diegtos sovietinės ideologijos, todėl kalbančiajam sunku išryškinti individualias patirtis.

Kitas neautentiškumo ženklas – bandymas perpasakoti ilgus pokalbius (kas kita, kai prisimenamos trumpos frazės, konkrečioje situacijoje įstrigęs sakiny, kuri stengiamasi persakyti anų dienų gyva intonacija). Ilgi pokalbiai turi fikcijos, netikrumo, dirbtinumą; juose nelikę situacijos pagaulumo, personažų gyvų reakcijų, kalbinio individualumo.

Dar kitų pasakojimai laviruoja tarp užmaršties, nutylėjimo, nuslėpimo ar netgi melo. Pasakojantysis sąmoningai koreguoja savo pasakojimą pagal kintantį laiką ir kintančius vertybinius orientyrus. Pavyzdžiui, asmuo, kilęs iš kairiesiems prijauciančiųjų šeimos, pasakoja (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn., 179–183), kaip 1941 metais, prasidėjus vokiečių okupacijai, atsiduria Panevėžio kalėjime, paskui yra išleidžiamas, bet gatvėje jį sugauna latvių SS daliniai, todėl yra paimamas į vokiečių kariuomenę ir saugo Baltarusijos geležinkelio atkarpą, o perkeltas į Vievį kariauja prieš lenkų AK, 1944 metais traukia į Žemaitiją ir įsiterpia į LLA Vanagų grupę, dalyvauja vokiečių žvalgybos mokymuose Lenkijoje, nuleidžiamas desantu į Lietuvą, gauna įsakymą legalizuotis, atsisveikina su draugais ir pėsčias pareina į Panevėžį, pasidaro dokumentus ir išvažiuoja į Vilnių į sovietų karinę statybą. Kas pasakojime neįtikina, kuo įtartinas naratyvas? Neįtikina lengvas perėjimas ar perbėgimas iš vienos kariaujančios pusės į kitą, argumentų trūkumas, svarbių konkrečių veiksmų detalių nutylėjimas. Pasakojimui trūksta konkretumo, kas davė įsakymą legalizuotis, trūksta draugų pavardžių, įtariamų kelia kelionė į Panevėžį, per kurią nepatyrė jokių kliūčių ir pavojų. Tai, kas būtų labai svarbu, pateikiama miglota fraze – „susiorganizavau į karinę statybą ir patekau į Vilnių“. Ką reiškia „susiorganizavau“, „patekau“, – net labai bravūrišku pasakojimu šio neaiškumo pateisinti negalime. Į tokio pobūdžio pasakojimą įsiterpia sudarytojas Kaunietis – klausimais, replikomis ar komentarais paaiškina, kur pasakotojas išsiskinėja ar net klaidina. Pavyzdžiui, po pasakotojo teiginio, kad asmuo iš LLA gavo įsakymą legalizuotis, Kaunietis įterpia klausuką (net mažai su to laiko realijomis susijęs skaitytojas atkreipia dėmesį, kad čia kažkas neaišku), o, pasibaigus pastraipai, Kaunietis komentuoja:

[...] įtikinama medžiaga nuo 1940 iki jo grįžimo į namus 1944. 12. 24. – žmogus apie šį laikotarpį kalba be jokių trukčiojimų, nuosekliai detalizuoja įvykius, jei ką pamiršta pasakyti, po to grįžta atgal ir atitinkamai užpildo baltas dėmes [...]. Pasakojimo tonas ir spalva kardinaliai keičiasi nuo 65-ojo puslapio, kai Jonas Kalėdoms grįžta į namus. Nuo čia viskas paskęsta tarsi blankiam rūke, dingsta emocijos. (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn., 184)

Kaunietis atkreipia dėmesį į neaiškų legalizacijos procesą (pavyzdžiui, pasakotojas nenurodo, kas tuo metu atstovavo LLA, kas nurodė legalizuotis), nemini ryšininkės, per kurią turėjo veikti, vardo ir pavardės, nepasako, kokia pavarde pats dirbo buhalteriu, neįtikina jo teiginys, kad nebuvo MGB pastebėtas iki pat 1962 metų, ypač kaip buvęs desantininkas; pernelyg daug neatitikimų, pavyzdžiui, vienur rašo, kad siųstuvą

paslėpė krūmuose ir niekad prie jo negrįžo, kitur – kad legalizavęsis stojo į veterinarijos mokyklą ir vaikščiojo su LLA siūstuvu. Čia Kaunietis neišveria pridurdamas: „Iš archyvuose rastų dokumentų man yra žinoma, jog kurį laiką su siūstuvais dirbo jau užverbuoti MGB desantininkai, t. y. vyko čekistų kontroliuojami vadinamieji radijo žaidimai su Vakarų žvalgybomis, ir ne paslaptis, kad kai kas ten, Vakaruose, ant to jauko užkibo“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn, 185). Kauniečiui neįtikinamas atrodo ir pasakojimas apie karjerą nuo 1944-ųjų: Upytės tarybinio ūkio buhalteris, karinė statyba Vilniuje, Vilniaus aviacijos radijo gamykla, Maišiagalos pagalbini radijo gamyklos ūkis, Vievio paruošų kontora, Pakruojo veterinarijos mokykla; vėliau užimtos pareigos: Krekenavos vyr. veterinarijos gydytojas, kursai Leningrade, Plungės rajkopsąjungos primininkas, Plungės rajono kolūkio pirmininkas. Kauniečio neįtikina ir „tardymo“ restorane epizodas („tardė slapta, t. y. nuėjome į restoraną ir ten laisvo pokalbio metu klausinėjo“). Savo nepasitikėjimą Kaunietis argumentuoja: „Tiesiog neįtikimas čekistų tardymo metodas. Neteko girdėti, kad tais laikais čekistai žmones būtų vedęsi į restoranus ir ten tardę. Restoranuose vyko tik neakivaizdūs čekistų ir jų agentų susitikimai“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, 1 kn. 186).

Kaunietis griežtai neteisiamu meluojančiųjų: „Man susidarė įspūdis, kad šis žmogus miške partizanų būryje visai nebuvo arba tas jo gyvenimo laikotarpis buvo per daug skausmingas, kad jis apie jį tiesiog nenorėjo kalbėti“ (Laisvės kovotojų prisiminimai, VII, p. 161). Tad atsiminimus laikydami liudijimais, vis dėlto turėtume skaityti juos kritiškai, nepamiršti tirti pasakojimų būdų bei strategijų.

Kadangi knygos sudarytos iš daugelio pasakotojų prisiminimų, nėra vienos tiesos, – vieno asmens pasakojimą koreguoja ir papildo kitas pasakojimas, o jį – dar kitas ir t. t. Greta sudėtuose pasakojimuose gali šiek tiek skirtis to paties įvykio datos, būti patikslinamos kieno nors žūties aplinkybės; vienas pasakoja trumpai, abstrakčiai, kitas aptariamo žmogaus likimą prisimena tiksliau, detaliau nei pirmasis pasakotojas. Taip sukuriama / atkuriamą regiono (apskritis, rajono, būrio) tam tikro periodo visuomenės gyvenimo iškarpa, sukuriamas santykių tinklas, sudarąs knygos intrigą ir antrinį – visos knygos lygiu – siužetą. Šis subjektyvių pasakojimų persiklojimas yra labai svarbus. Keli tą patį įvykį prisimenantys asmenys jį nušviečia iš skirtingų perspektyvų, atkuria sudėtingo laikotarpio visumos vaizdą, pasirinkimų nežinios ir nevienaprasmių situacijų paveikslus. Kiekvienas pasakotojas liudija ne tik iš dabartinės savo gyvenimo situacijos, bet ir iš savo gyvenimo visumos, todėl jo atsiminime dalyvauja ne tik praeitis, bet ir visas nugyventas gyvenimas, kiekvieno – labai skirtingas. Skirtingas pasakotojų mentaliteto lygmuo, savisaugos instinktas; skirtingai veikia ir atmintis. Svarbus ir tas aspektas, kad vieni prisiminimus pasakojo / rašė tik iš savo pačių individualios patirties perspektyvos, o kiti – jau susipažinę su bylomis KGB archyve. Ši aplinkybė koreguoja atsiminimą, lemdama refleksyvų jo pobūdį. Bylos skaitymas pagilino atsiminimą, sukūrė tam tikrą priešasčių ir pasekmių schemą, kurią pasakojimu pasakojantysis stengiasi patvirtinti arba nuginčyti.

Vieni liudijimai santūrūs, faktografiški, kiti – emocingi, vaizdingi. Skirtingi emociniai registrai apgaubia faktografinį lygmenį, kuria knygų serijos gyvąjį nervą. Panašiai veikia ir pasakojamų įvykių įvairovė nuo smulkesnių kasdienės buities faktų iki egzistenciškai svarbių. Fragmentiški siužetai – ne visada nuoseklūs ar išbaigti. Staigūs, netikėti įvykiai veja vienas kitą: matome slapstymosi bei konspiracijų avantiūras, atitraukimus-pabėgimus nuo stribų, jų persekiojimo nuotykius, išsisukinėjimus iš padėties, dramatiškas situacijas, tragedijas. Veiksmų pasakojimas dažnu atveju turi psichologijos matmenį, aplinkos ir savęs refleksijos lygmenį (kodėl tas žmogus taip pasiėlgė; gal nežinojo; seniai įtariau; gal negalėjo pakelti kančios).

Knygose sudarytojas iš įvairių prisiminimų dėlioja subjektyviai prisimenamo laikotarpio istorijos vaizdą; išlaiko pagarbą subjektyviai prisiminimui, sukuria atminimų vitražą. Šis „mažųjų žmonių“ sąmonių susitikimas, perspektyvinė žiūra, jų susikryžiuavimas, pasakojimų persiklojimas yra visos knygų serijos vertybė, kurios neturi paskiri pasakojimai. Surinktos medžiagos įvairovė, pasikartojantys, skirtingus aspektus ryškinantys pasakojimai (kontroversijos, skirtinga žiūra, knygos lygmeniu sukurtas naujas įtemptas siužetas) sukuria romano intrigos efektą, kreipia į epopėjinį užmojį.

Išvados

Į iškeltą klausimą, kokio pobūdžio yra šios prisiminimų knygos, galėtume atsakyti, kad tai, visų pirma, spausdintas archyvas, sakinė laiko istorija, užrašyta klausytojo, paliudyta istorinės tiesos dalis. Liudijimo nuostata yra ryškesnė nei autobiografinė intencija. Į liudijimo „žanrą“ kreipia paties prisiminimų rinkėjo bei sudarytojo Kauniečio tikslas – ieškoti dar gyvų pokario įvykių ir kovų liudininkų ir kviesti juos liudyti sakytiniu žodžiu ar rašytiniu pasakojimu. Į šiuos pasakojimus įterpia kitokio pobūdžio liudijimus (partizanų įsakymus, KGB dokumentus). Svarbu fiksuoti faktus – tiek istorinius įvykius, tiek dvasios patirtis. Šiuo požiūriu svarbios ir knygoje sudėtos fotografijos. Jos laikytinos ne tik reikšmingu vizualiniu liudijimu, bet ir antrinio atsiminimo mediumu, šaltiniu literatūrinėms rekonstrukcijoms.

Regiono, būrio veikimo, t. y. geografiniu, principu į knygas sudėti pasakojimai konkretaus krašto pokario istoriją atkuria iš įvairių perspektyvų, nes pasakojimai sukasi apie tuos pačius įvykius: kiekvienas pasakotojas pasakoja įvykio fragmentą, kuris knygoje per tuos pačius veikiančius žmones ar atsitikimus ima vienas su kitu susisieti, „ginčytis“, vienas kitą papildyti, tikslinti. Šalia prisiminimų įterpti sudarytojo komentarai ir / arba dokumentinė medžiaga. Visa ši medžiaga knygoje atveria daug sluoksnių ir perspektyvų. Trijų diskursų persiklojimas yra šios knygų serijos unikali savybė. Daugiasluoksniškumas bei atsiminimų įvairovė serijos knygas kreipia į seniai nebūtą epopėjinį užmojį.

Pokario prisiminimai yra subjektyviai papasakota patirtis. Pasakojimuose ryški ir traumos patirtis, ir žmogaus orumas – kultūras sauganti galia. Pasakojimai rodo sudėtingą asmenų laikyseną tada ir ne mažiau sudėtingą pasakojimo metu (kiek išlikę baimės, kaip kalbėjimą lemia sovietiniai diskursai, kaip argumentuojama, reflektuojama, nutylima). Sudėtingi atminties pasakojimai laukia literatūrologų tyrimų; be to, jie yra šaltinis regiono socialinei istorijai, mentaliteto tyrimams, antropologinėms studijoms.

Ar atsiminimų serija kaip tokia – savo užrašymo istorija, pateikiamu turiniu ir pasakojimo strategijomis, leidybos istorija, netikėtomis reakcijomis į jau išleistas knygas (sąžininga ir oponuojanti Vlodo Terlecko knyga, besiginčijantys balsai dėl netikslumų, vertinimo niuansų) – leidžia sakyti, kad visuomenėje, nors ir su trikdžiais, bet kuriasi pokario pasakojimas ir jis tampa *atminties kultūros* dalimi? Taip pat kyla klausimas, ar dėl Kauniečio surinktų atsiminimų ir tokiu pavidalu sudėtų į daugiatomę seriją kilusios diskusijos, vienu kitais reiškiamas nepasitikėjimas – ar visa tai nekyla iš tos pačios ilgai slopintos ir dar neišgydytos, neiškalbėtos / neišskaitytos trauminės patirties? Ir – kad šie dalykai yra visuomenės gijimo ženklai?

Šaltiniai

- Aukštaitijos partizanų prisiminimai.* (1996). D. I. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Vaga.
- Aukštaitijos partizanų prisiminimai.* (1998). D. II. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius.
- Aukštaitijos partizanų prisiminimai.* (2001). D. III. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Aukštaitijos partizanų prisiminimai.* (2004). D. IV. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai.* (2006). D. V. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Leidykla „Valstybės žinios“.
- Aukštaitijos partizanų prisiminimai.* (2008). D. VI. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvė kovotojų prisiminimai.* (2009). D. VII, kn. 1. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvė kovotojų prisiminimai.* (2010). D. VII, kn. 2. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvė kovotojų prisiminimai.* (2014). D. VIII. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvė kovotojų prisiminimai.* (2014). D. IX. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvės kovotojų prisiminimai.* (2016). D. X. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvė kovų ir netekčių metai. Laisvės kovotojų prisiminimų rinktinė.* (2016). D. 1. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.
- Laisvės kovų ir netekčių metai. Laisvės kovotojų prisiminimų rinktinė.* (2016). D. 2. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Margi raštai.

Literatūra

- Assmann, A. (2011). *Soziales und kollektives Gedächtnis*. [žiūrėta 2013 m. balandžio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.bpb.de/system/files/pdf/OFW1JZ.pdf>
- Assmann, A. (1999). Wendepunkte der deutschen Erinnerungsgeschichte. In *Geschichtsvergessenheit-Geschichtsbesessenheit: vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Hrsg. von Aleida Assmann u. Stuttgart: Ute Frevert, 42–47. [žiūrėta 2013 m. balandžio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Germanisztika/...13-Wende...pdf>
- Assmann, A. (2008). Vier Grundtypen von Zeugenschaft. *Zeugen und Zeugnisse*. Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“. Berlin: Königsdruck. [žiūrėta 2018 m. lapkričio 6d.]. Prieiga per internetą: http://www.stiftung-evz.de/...Zeugnisse/Publ_Zeugen_und_Zeugni
- Assmann, J. (1988). Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt, 9–19. [žiūrėta 2015 m. balandžio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://core.ac.uk/download/pdf/35125036.pdf>
- Berenis, V. (2013). Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos, In *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė* (p. 13–27). Sud. A. Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Brazauskas, N. (2016). „Kultūrinės atminties“ ir „komunikacinės atminties“ diskursai kaip Mariaus Katiliškio kūrybos intertekstai. *Lituanistica*, 62 (3), 201–230. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v62i3.3378>
- Corążyczewski, W., Rosa, A. (2013). Metodologiniai lietuviškųjų egodokumentų paieškos aspektai lenkišku požiūriu. In *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė* (p. 27–45). Sud. A. Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Cornelissen, Ch. (2014). Kolektives und kulturelles Erinnern. Erinnerungskulturen leben von der Dynamik der Gegenwart. *Forschung Frankfurt*. [žiūrėta 2015 m. balandžio 15 d.]. Prieiga per internetą: http://www.forschung-frankfurt.uni-frankfurt.de/FoFra_2014_1_Erinn
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg: Lambert Schneider.
- Jonutytė, J. (2012). Politinių konfliktų atmintys ir jų įtaka autobiografiniams pasakojimams: vienos šeimos atvejis. *Tautosakos darbai*, 44, 137–152.
- Kaunietis, R. (2010). Romo Kauniečio Laisvės kovų archyvas: [pokalbis su pokario partizanų atsiminimų metraštininku Romu Kauniečiu / kalbėjosi] V. Vaitkevičius, A. Čepulytė ir Justinas Lingys. *Liaudies kultūra*, 2, 51–55.
- Klinger, J., Wolf, G. (Hrsg.). (2009). *Gedächtnis und kulturelle Wandel. Erinnerndes Schreiben - Perspektiven und Kontroversen*. Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Leist, A. (2008). *Autobiographisches Erinnern kritischer Lebensereignisse*. Diss. [žiūrėta 2015 m. balandžio 15 d.]. Prieiga per internetą: http://ubt.opus.hbz-nrw.de/files/310/Dissertation_leist.pdf
- Mykolaitytė, A. (2016). Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje. *Lituanistica*, 62 (3), 187–193. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v62i3.3376>
- Mykolaitytė, A. (2017). Kultūrinės traumos atšvaitai Romualdo Granausko romane *Dubury*s ir Ramūno Klimo romane *Maskvos laikas*. *Colloquia*, 38, 89–102.

- Nikžentaitis, A. (2013). Atminties ir istorijos politika Lietuvoje, In *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* (p. 517–538). Sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, Lietuvos istorijos institutas.
- Phillips, A. (2007). Užmaršties muziejus. *Kultūros barai*, 6, 12–13.
- Popovienė, V. (2015). Nostalginis diskursas lietuvių memuaristikoje. *Lituanistica*, 61, 1 (99), 51–73. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v61i1.3084>
- Reichold, K. A. (2014). *Arbeit an der Erinnerung. Die Bewältigung der Vergangenheit in der deutschen und spanischen Literatur der Gegenwart*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Šutinienė, I. (2002). Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. *Filosofija. Sociologia*, 1, 57–62.

Memory Narratives about the Post-War

Rita Tutlytė

Vilnius University, Institute for Literary and Cultural Research,
Universiteto St. 5, LT-2734 Vilnius, rita.tutlyte@flf.vu.lt

Summary

The object of the article are the memoirs of postwar freedom fighters, liaison agents and others who aided partisans, which Romualdas Kaunietis had collected for over four decades and which were published as a series of ten volumes, titled *Memories of Aukštaitija Partisans*, *Memories of Aukštaitija and Žemaitija Partisans*, *Memories of Freedom Fighters*, and *Years of Fighting for Freedom and Losses*. The article aims to answer questions about the ways in which these memories create a specific content and whether they have the potential to become an integral part of the *memory culture*. The research is based on memory theories and is focused on genre definitions, traumatic experience, strategies of memory narratives and multilayer structure of the books. The aim of the article is to include polyphonic memories in the discourse of literary criticism.

Keywords: *memories, testimonies, post-war fighting for freedom, individual and collective memory, memory culture, trauma, narrative strategies.*

Gauta 2018 10 20 / Received 20 10 2018
Priimta 2018 11 20 / Accepted 20 11 2018